Йыһат Солтанов

Башҡорттар һәм төрөктәр

Боронғоларыбыҙҙы беләбеҙме?

Аяҡ аҫтыбыҙҙа ятҡан, эйелеп кенә алыуҙы көткән ҡатлам-ҡатлам ҡатмарлы, меңәр йыллыҡ фәһемле ғәзиз тарихыбыҙҙы, иҫебеҙ ҙә китмәйенсә, тапап йөрөй бирәбеҙ... Эйелеп алыусыны иһә күрмәҫкә лә ишетмәҫкә тырышабыҙ, йә булмаһа, ауыҙ йырып көләбеҙ. Әрһеҙлеген уғата туҡтатмаһа, фәҡир-фоҡор аңыбыҙҙың кимәленән уның оторо башы сурайып сығып торһа, суҡмар һаплап соңҡаһын сыңлатабыҙ...

Үҙем һымаҡ уҡ ҡәҙимгесә белемле, үҙемә ҡарағанда ла киң күңелле һәм эскерһеҙ йәштәшем бар — гәзит эшендә күҙе сыҡҡан күренекле журналист. Айныҡ сағында әллә ни өн өнәмәүсән шул уҙаман, саҡ ҡына “төшөрөп” алдымы, осратҡаны ғына һайын теле асылып китеп, теңкәгә тейгес бер үк мәрәкәһе менән һиңкәҙетә:

-- Һе! Башҡорт гегемонсыһы! Беренсе башлап атты өйрәтеүселәр һәм һыбайланып менеүселәр, тәгәрмәсле арба яһап егеүселәр, металл иретеп ҡойоусылар һәм иң боронғо Арҡайым тәгәрмәскалаһын ҡороусылар — *башҡорттар булған,* тиһең инде һин, ә?! Ха-ха-ха! Ну шыттыраһың да инде һин, әй!

— Ни эшләйем һуң? Ысынлап та, шулайын-шулай булған бит!

-- Шулайын-шулай булғанда ла шаулама! Кеше ышанмаҫлыҡ һүҙҙе, дөрөҫ булһа ла, һөйләмә, тип әйткәне бар ҙа инде Мостай Кәрим ағайым! Гегемонсы!

“Гегемонсы” тамғаһынан шаңҡыбыраҡ, күбеһенсә телемде тешләп уҙам, сөнки “башҡорттоң тарихы 1917 йылғы Бөйөк Октябрь революцияһынан һуң ғына башлана” тип миңрәүләтелгән “зыялы” быуындың вәкиленән артыҡ нимә көтөргә? Бындайҙарҙы “нигилистар” тип кенә үҙенә хас мәргән нарыҡлай торғайны зирәк аҡыл ағайыбыҙ Лоҡман-Хәким Ғиләжев...

Диңгеҙ аръяғында ятҡан ҡәрҙәш халыҡ төрөктәрҙә беҙҙеке ише “нигилистар” бармылыр, булһа әгәр, нисек аталаларҙыр — асыҡ ҡына белмәйем. Әммә инде үҙебеҙгә килгәндә, донъя-ғаләмебеҙҙең үҙе менән үк бер йәштәге тип әйтерлек сап-сал Урал бөркөтө — иң боронғо халыҡ була тороп та, үҙебеҙҙең үк бик боронғоно бер һаплам еп оҙонлоҡ та күҙ аллай алмауыбыҙҙы аяныслы танийыҡ та урта быуаттарҙа ғына үҙ алланып тәпәй баҫҡан ҡан ҡәрҙәшебеҙ төрөктән был йүнәлештә әллә ни күпте көтөүҙән тыйылайыҡ...

Туғандарса тураһын ғына әйткәндә, төрөктә лә “башҡортса” хәл икән шул: үҙҙәренең Ғоҫман дәүләтен беренсе башлап ҡороусыларҙың төбөн-тамырын әлегәсә асыҡлап бөтмәгәндәр, милләт өсөн был бик мөһим башланғыс осор фәҡәт еңелсә имеш-мимеш, риүәйәт һәм легендалар рәүешендә генә һөйләнеп килә икән (М.А.. Гасратян, С.Ф. Орешкова, Ю.А. Петросян. Очерки истории Турции. М., 1983, 18-се бит. Артабан “Очерки” тип алына). Һәм Төркиә тарихын, тап беҙҙәге

кеүек үк, төрөктәрҙең үҙҙәренән дә бигерәк, сит ил тарихсылары яҙғанлыҡтан, күбеһенсә шуларға таянабыҙ.

742 йылда Көнбайыш Төрки Ҡағанат ҡолатылғас, Уралдан Урта Азияға һәм һуңыраҡ унан — хәҙерге Төркиә биләгән Кесе Азияға тарихсылар тарафынан "төрки-оғуз" тип аталмыш ырыуҙарыбыҙ ағыла. Ә был ырыуҙарҙың тәғәйен исемдәре, шулай уҡ хәҙерге Төркиә еренә (Анталияға) улар ҡайҙан һәм ни сәбәпле килгәндәре лә аҙмы-күпме билдәле: "...Четыре тюркские племени — *печенеги, баджгарды, нукарда и баджна* в результате ожесточенных сражений с огузами, кимаками и карлуками ушли из Приаралья и оказались в Малой Азии. Около 932 — 933 гг. эти племена вторглись в пределы Византии" (Агаджанов С.Г. Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX — XIII в.в., Ашхабад, 1969). Бындағы "печенег" (йәки "баджна") һәм "баджгард" (башҡорт) — бик боронғо башҡорт-бәжәнәк ҡәбиләһенең ике сатаҡ-ырыуы ул, ә "нукарда" (нуғай-урҙа) — уғата боронғораҡҡы Үҫәргән-Ҡаңғы ҡәбиләһенең сатаҡ-ырыуҙары булып, йыйыныһы саф башҡорттар икәнлеге һәм уларҙың Башҡортостан көньяғынан ("Арал яғынан") ҡубыныуҙары ап-асыҡ. Шулар араһынан тарихсылар яҙған Ҡыныҡы (Ҡаңғы) ҡәбиләһенең (башҡорт ҡаңғылары!) бер сатағы булған Һалъйыуыт ырыуы (башҡорт һалъйыуыттары!) тарихи бер осорҙа ифрат та ҡеүәтләнеп, XI быуаттың икенсе яртыһында Урта Азиянан алып Урта диңгеҙгәсә йәйрәп ятмыш "Бөйөк Һалъйыуыт" империяһын төҙөй.

XI — XII быуаттарҙа улар ҡатарына алыҫ төньяҡ-көнбайыштан (Уралдан!) тағы ла бәжәнәк (Башҡорт!), уз (Үҫәргән!), ҡоман (Ҡыпсаҡ!) ҡәбиләләре эркелә (бөтәһе лә башҡорт бабаларыбыҙ!) һәм хәҙерге Төркиә дәүләте биләгән ер ҡәүемдәренең дә телдәренең баяғы башҡорт ырыуҙары телдәренең тәьҫирендә төркиләшеүенә — хәҙерге төрки телдәренең "оғуз төркөмө" хасил булыуына килтерә ("Очерки", 4 — 5-се биттәр). Беренсе бөйөк тюрколог Мәхмүт Ҡашғариҙың 1072 — 1078 йылдарҙа яҙып тамамлаған төрки телдәре һүҙлегендә: "иң еңел (йәғни ҡатнаш. — *Й.С.*) тел — оғуздар теле, иң дөрөҫ һәм иң шәп тел — тухси (йәғни "Туҡсаба" оранлы Үҫәргән. — *Й.С.*) теле һәм яғма (?) теле, — тип яҙа — уйғурҙар иленә тиклем үк һуҙылған арауыҡтағы Или, Иртыш, Йомар (Һамар. — *Й.С.*), Иҙел йылғалары буйындағы (боронғо Башҡортостандағы! — *Й.С.*) халыҡтарҙың да телдәре — дөрөҫ төрки", тип билдәләй бөйөк ғалим. Ошо "дөрөҫ төрки" телдә һөйләшеүсе бабаларыбыҙ Кесе Азияла — хәҙерге төрөк, ә Урта Азияла төрөкмән телдәренең милли тел булып ҡалыплашыуына ла үҙ өлөшөн индерә (төрөкмән телендәге "ҫ", "ҙ" өндәре — тап шул "башҡортлоҡ"тоң күрһәткестәре).

1092 йылда "Бөйөк Һалъйыуыт" империяһы емерелгәс, урынына шул уҡ һалъйыуыттар етәкселегендәге эреле-ваҡлы солтанаттар барлыҡҡа килеп, XII быуатта улар яңынан шул уҡ һалъйыуыттарҙың ҡеүәтле һәм берәгәйле Рум солтанатына әүерелә; XIII быуатта уның ҡап-яртыһы, татар-монголдар ҡыҫымы аҫтында ҡалып, үҙ аллылығын юғалта. Ә илдең икенсе яртыһында, Көнбайыш Анталыла, төрки бабаларыбыҙҙың үҙҙәренең ырыу башлығы бейҙән башҡа бер кемгә лә буйһонмаған егермеләп бейлеге хасил булып, Ирандағы татар-монголдарҙың һәм Мысырҙағы мәмлүктәрҙең ике яҡлап тирмән ташылай ҡаты ҡыҫымы араһында ҡыйғыр ҡылыс менән генә көн күреүсе "мәңгелек яугирҙәр"

хәлендә йәшәй башлай. Тап бына ошо яугир бейлектәр араһынан ҡалҡып сыҡҡан һәм Ғоҫман дәүләтенең (хәҙерге Төркиәнең) беренсе нигеҙ ташын һалған һәм артабан дауам иттерткән ***Иртоғрил бәһлеүәндең*** асылда кемлеген, ҡайҙан һәм ҡайһы ырыуҙан килеп сыҡҡанлығын әлегәсә бер кем дә төплө генә белмәгәнлектән, шуны тәрән башҡорт хәтеренә таянып билдәләү бурысы тора (гәрсә авторға, баяғыса, "башҡорт гегемонсыһы" тигән яманат янаһа ла!). Сөнки тарих фәненең үҫеше үҙе быға этәрә бит: үҙебеҙгә билдәле булған мәғлүмәтте, бер ниндәй ҙә ҡаршылыҡтарға ҡарамай, артабанғы тикшеренеүселәр алдына һалыу фарыз. Ә үҙ тарихын һанламаған — үҙен дә абайламаған; үҙен абайламағанды эттәр ҙә абалаған. Ошоноң тап сағыу киреһе булған, үҙ халҡының сонтор тарих ҡынаһын, юҡтан да бар ҡылып, байытырға тырышҡан егәрлелектең ташҡа баҫылған миҫалы алдыбыҙҙа ("Известия" гәзитенең 2001 йылғы 8 июнь һанында Париждағы үҙхәбәрсеһе Эльмар Гусейнов мәҡәләһенән):

"Татары вернулись! Тысячелетие Казани отмечают в Париже.

Генеральный директор Юнеско господин Мацура вышел из своего кабинета... татарином...

Татары вновь вернулись в Париж. Искрометная конница с берегов Волги, вступившая во французскую столицу весной 1814 года, оставила тогда неизгладимое впечатление у местного населения. И вот — снова дни Татарстана в самом сердце Франциии...

На вопрос корреспондента "Известий" о том, как он себя здесь чувствует, Минтемир Шаймиев ответил с юмором:

— Нам не привыкать брать столицы..."

Бына бит ул! – 1814 йылда Рәсәй ғәскәрҙәре сафында Парижды алған башҡорт полктары, данлыҡлы «төньяҡ амурҙары», күҙ асып йомғансы татарға әүертелгән!.. Бирһен хоҙай, татарға ла тарих һәм дан танһыҡтыр: ташҡа баҫылып сыҡҡас, ысынлап та шулайҙыр, тип уйлайҙарҙыр... Әммә бында хата "башҡорт гегемонсылығы"н ҡыйратыусы баяғы "нигилистар"ыбыҙға ла салҡая биреп хахылдарлыҡ асы "хикмәт" бар: тимәк, Наполеон илбаҫарҙарынан "Рәсәй-әсәй"ҙе ҡурсаламаҡҡа үҙ хәленән егерме һигеҙ атлы полкын төҙөгән һәм Мәскәү тупһаһы Бородинонан — Парижғаса һуғышып барып еткән, Францияның шул баш ҡалаһына беренселәр сафында бәреп кергән, егетлектәре менән французддарҙы ла, башҡаларҙы ла таң ҡалдырған башҡорт бабаларыбыҙ ҙа һис бер ҡасан булмаған... йәки... татар булған (әстәғәфирулла тәүбә!)...

Дөрөҫ һүҙҙе, тимәк, кеше ышанмағанда ла, һөйләй барыу хәйерле.

"Кто владеет прошлым — владеет будущим", — бөйөк аҡыл эйәһе Никколо Макиавелли (Италия) биргән аҫыл һабаҡ был...

Төркиә тупрағы — борон-борондан төркиҙәрҙең төйәге

Мифик "атан-аҡ-абар"ға (ата-аҡ-бүрегә) эйәреүсе Үҫәргән-Ҡаңғы ҡәбиләһенең төньяҡ-көнсығыш сатаһын шул исемдең бер аҙ ҡыҫҡартылышында

"данаҡ-абар//танаҡ-абар" тип атағандар; урта быуаттарҙа иһә ошо исем шул уҡ Үҫәргән-Ҡаңғынан саталанмыш яңы (бала) ырыуға бирелеп, әлеге көндәге "Түңгәүер" булып йөрөй... Бик боронғо (хәҙерге "Түңгәүер"гә тиклемге) замандарҙа Уралдан алып Ҡафҡазғаса, артабан Көнсығыш Европа үтәләй Италия һәм Грецияғаса барып еткән был Үҫәргән тармағы абарҙар (йәки хәҙерге Ҡафҡаздағы алмашынған теле аварҙар). Әйткәндәй, Үҫәргән башҡорттарының мифик Әсә-Бүрегә эйәреүсе икенсе яртыһы, йәғни б.э. тиклем VII — V быуаттарҙа тап ошо Тәүтөйәгебеҙҙә (Иҙел — Урал далаларында) гөрләтеп донъя көткән һәм тарихсыларға "савромат" исеме менән билдәле булған, ә аҙаҡ килеп шул исемдең ҡыҫҡартып әйтелешендә "сармат" тип аталып, б.э. тиклем III быуат — б.э. IV быуаттарында Уралыбыҙ артындағы (эйе, "аръяғы"ндағы түгел, сөнки һыуҙың ғына — аръяғы, ә тауҙың арты була!) Тубылғы (Тобол) йылғаһынан алып Көнбайыштағы Дунай йылғаһынаса йәйрәп йәшәгән данлы бабаларыбыҙҙың да "Әсә-бүре-аба-т"тар икәнлеген (һуңғы "т" — боронғо күплек ялғауы), йәғни ҡыҫҡартып-шымартып әйтелештәге "сәбүрабат"тар — "савромат"тар булғанлығын етди тикшереп ҡараусы ла, телгә алыусы ла юҡ. Ошо уҡ Үҫәргән ҡәбиләһе "савромат"тың баяғы изге ата-бүре "сары-ата-аба"ға (һоро-ата-апаға) эйәреүсе бер сатағы сарабата//сарамата (сармат) — жарамата//юрматы тип атала башлай — хәҙерге башҡорт халҡының Юрматы ырыуы кешеләре...

Үҫәргән тармағы данаҡ-абарҙарҙың заманында бөйөк Көн-Өфө (Ҡәнифә) юлы буйлап алыҫ көньяҡ-көнбайышҡа китмеш бөйөк сәфәр эҙҙәрен улар йәшәп уҙа барған һәм уларҙың "танаҡ//данаҡ" исеме ҡушылған ер-һыу атамаларында күрәбеҙ: Көньяҡ Уралдағы танаҡ-улаҡ (Таналыҡ) йылғаһы (борон ул Яйыҡ баштарының береһе һаналған) — Дон (данаҡ) йылғаһы — Днепр (данаҡ-абар) йылғаһы — Дунай (данай) йылғаһы — Балҡан ярымутрауы (был исемде лә үҙебеҙҙең Тәүтөйәк тауы Балҡандан алып барып биргәндәр)...

Ғөмәрҙең (Гомерҙың) "Илиада" эпосындағы шул данайҙар (йәғни ата-бүрегә эйәреүсе үҫәргәндәр) б.э. тиклем XIII быуатта уҡ үҙебеҙҙең ҡаңғылар йәки боронғо хөрмәтләп әйтелештәге "ҡан-аҡай"ҙар ("Илиада"лағы аҡайҙар — ахейҙар) менән тығыҙ берлектә ошо Кесе Азиялағы (хәҙерге Төркиәләге) атаҡлы Троя ҡалаһын яулап алыуҙа әүҙем ҡатнаша. Был яулауҙы ойоштороусы аҡайҙар ("Илиада"лағы ахейҙар) иһә, әле генә әйтә биреп ҡуйыуыбыҙса, шул уҡ Үҫәргәндең Әсә-Бүрегә эйәреүсе сатаһы ул, йәғни баяғы аҡан-аҡай — Ҡанаҡай//Ҡаңғы ырыуы тап үҙе булып тора; Ғөмәр әҫәрендә иһә был этнонимдың ҡыҫҡаҡланмыш икенсе яртыһы "аҡай" (ахей) телгә алынған. Ҡаңғыларҙың (аҡайҙарҙың) ҡасандыр шунда йәшәгәнлеген ундағы Аҡай (Ағай, Эгей) диңгеҙ исеме лә шаһитлай. Хәҙерге Төркиә тупрағында б.э. тиклем икенсе мең йыллыҡта — башҡорт ҡатайҙарының (хеттарҙың йәки хаттарҙың), ә беренсе мең йыллыҡта башҡорт һарттарының дәүләттәре лә күкрәп сәскә атҡанлығын яҙғайныҡ...

1453 йылда 2-се Мәхмүт солтан етәкселегендәге төрөк бабалары христиандарҙың шундағы шанлы ҡәлғәһе булған Константинополде (Истанбулды) һуғышып алғандан һуң, бөтә Көнбайыш христиандар донъяһы уларға ҡаршы хөсөтләнеп, "тәре һуғышы" әҙерләй башлағас, Көнбайыш Европа илдәрендә баяғы 2-се Мәхмүт солтандың Рим папаһы Николай 5-сегә яҙған хаты тарала; ошо яҙмаһында төрөк солтаны, "төрөктәр кеүек үк, шул уҡ Троя халҡының вариҫтары

булған итальяндарҙың” уға, йәғни үҙҙәренең тарихи ҡан ҡәрҙәштәре булған төрөк солтанына, дошманлыҡ ҡылыуҙарына аптырауын белдергән; ә бер нисә тиҫтә йыл алдараҡ шул уҡ итальяндар кардиналы Исидор ҙа төрөктәрҙең, итальяндар кеүек үк, *тевкр* (йәғни Троя халҡы) вариҫтары икәнлеген раҫлап сыҡҡан булған (С. Рансимен. Падение Константинополя в 1453 году. М., 1983, 149-сы бит), ә Рим ҡалаһын нигеҙләүсе башҡорт бабаларыбыҙ тураһында “Хәтерхитаб”ымда (“Ағиҙел”дә “Башҡорт хәтере” тип баҫылды) ентеклерәк яҙғайным. Быларҙан иһә Ғөмәр “Илиада”һындағы боронғо Троя ҡалаһының халҡы ла шул үҙебеҙҙең аҫаба башҡорттар булғанлығы аңлашыла, сөнки ул Троя халҡының гректар үҙҙәренсә боҙоборaҡ теркәп ҡалдырған атамаһы *“тевкр”* — үҙебеҙҙең “төп-ҡор” булып, был иһә киң билдәле “баш-кор” (күплек һанда “башҡорт”) этнонимының варианты икәнлеге ап-асыҡ (төрөктәрҙең дә башҡорттарға кендеге береш, тимәк)...

Төрөк солтандары

Бөтә ҡан ҡәрҙәш халыҡтарҙың дөйөм атамаһы “төрөк” йәки “тороҡ” (боронғо күплек һанындағы әйтелеше “төркөт”) — борон заман муйынына *тороҡ* (фаллос) ишараты баулап аҫҡан башҡорт бабаларҙың *ләҡәбе* икәнлеген яҡшы иҫләһәк, бөгөнгө Төркиәләге төрөктәрҙең, һис юғында уларҙың солтандар династияһының килеп сығышын башҡорт тәүарихтәренән юллау яҙыҡ түгелдер.

Риүәйәттәр буйынса, — ти баяғы “Очерки” китабының авторҙары, — *ҡайа* ҡәбиләһенән бүленеп киткән 400 — 500 тирмәле ҙур булмаған күскенселәр төркөмөнөң юлбашсыһы ***<u>Иртоғрил</u>*** шундағы Һалъйыуыт иленең солтаны Ғәләүитдин кей-ҡеүәт 1-сенән (1219 — 1236) Сөғүт төбәгендә *ужымлыҡ* (туҡланып йәшәрлек. — *Й.С.*) ер ҡабул итеп ала, шуның хаҡына ул һалъйыуыттар державаһының төньяҡ-көнбайыш сиктәрен һаҡларға тейеш була. Башҡа ужымлыҡтар кеүек үк, был ер уның тоҡомдарына мираҫ итеп ҡалдырыла. Иртоғрилдан һуң уның улы Ғоҫман (1258 — 1324) бей була, артабан был бейлек һәм династия уның исеме менән Ғоҫмандар тип йөрөтөлә” (18-се бит).

Иң тәүҙә геройҙың исем-ләҡәбенә иғтибар ҡылайыҡ: <u>ир-тоғро-ил</u> (“илгә тоғро ир” тигән һүҙ). Ә “Ир” — башҡорттоң иң күренекле юлбашсыларына ғына бирелмеш данлы ләҡәп ул:

Салауат батыр — *Ир* ине,
Менгән аты кир ине.
Дошман менән алышҡанда
Алдын бирмәҫ *Ир* ине.

“Күсәк бей” эпосынан:

Ир-Бабсаҡ Йәмиләне алып ҡайтҡан...

Боронғо Бүре-Өфө (Парфия) дәүләтенең нигеҙендә Иран (йәғни “Ир иле”) тигән империя ҡороусы башҡорт батырының да данлы ләҡәбе “Ир” булған...

Иртоғрилға Византия сигендәге был ужымлыҡ ерҙең ни сәбәпле бирелеүен төрөк тарихсыһы, Әхмәтзәки Вәлиди Туғандың шәкерте Ниһал Атсыз мәҡәләһендә (“Ағиҙел” — 2000/8, 40 — 41-се биттәр) күрәбеҙ: “Иртоғрил бей етәкселегендәге *ҡайылар* ҡәбиләһе, Анталияның көнбайышына табан хәрәкәт иткән саҡта, бер үҙәндә һуғышҡан ике ғәскәргә тап булған. Иртоғрил бей үҙенең кескәй генә ҡеүәте менән еңелеп барыусыларға ярҙам иткәс, татарҙар еңелгән”, — тип аңлатыла ине был ваҡиға тарих китаптарында... Һуғыштың һалъйыуыттар менән хорезмдар, Һалъйыуыт солтаны Ғәләүитдин Кей-ҡеүәт менән Хорезмшаһ Йәләлитдин Мәңгебирҙе араһында Яҫсысимәндә булған һуғыш булыуына тәүгеләрҙән булып Зәки Вәлиди иғтибар иткән. Һуғыш 1230 йылда Эрдзинжан тирәһендәге Яҫсысимән тигән ерҙә булған. Был хаҡта Зәки Вәлиди Туған тарихсы Нәсәвиҙең яҙмаларынан мәғлүмәт тапҡан. Нәсәви һуғышта еңелеп барған Ғәләүитдин Кей-ҡеүәт, көнсығыштан көтөлмәгән ярҙам килеүе арҡаһында, еңеүгә өлгәшеүе тураһында яҙа”.

Тимәк, уҙаманыбыҙ ***Иртоғрил*** бәһлеүән (шәжәрәбеҙҙә ул тап шулай *ләҡәпләнә*) үҙенең яңы солтанатын ҡорасаҡ һәм артабан ул Ғоҫман империяһы — Төркиә тип аталасаҡ тупраҡҡа 1230 йылда килеп аяҡ баҫҡан һәм үҙенең һалъйыуыт-башҡорт ҡан ҡәрҙәштәренә хәл иткес һуғышта батырҙарса ярҙам күрһәткән. Йылына ҡарағанда, был аҫыл зат (Үҫәргән батшалар шәжәрәһе вәкиле) атаҡлы Мүйтән бейебеҙ менән бер үк заманда йәшәгән һәм, бәлки, ул да шул уҡ бабабыҙ Туҡсаба улы — Мүйтән бейҙең бер туғаны булғандыр.

Ғоҫман империяһының нигеҙ ташын һалыусыларҙы “Очерки” авторҙары һ.б. “ҡайа” йәки “ҡайы” ырыуынан тип атаһа *ла*, Мәхмүт Ҡашғариҙа был этноним аҙаҡҡы һуҙынҡыһыҙ яҙыла: “Румға (Византияға. — *Й.С.*) башҡаларҙан яҡынраҡ йәшәүсе ҡәбилә — бәжәнәк, артабан китә ҡыпсаҡ, оғуз, йемек (ҡумыҡ. — *Й.С.*), башҡорт, басмыл, ***ҡай***...”

Күренеүенсә, Византия (хәҙерге Төркиә) тарафынан тороп һанағанда был “ҡай”ҙар Арал — Каспий буйҙарындағы башҡорттарҙан да арыраҡ — нәҡ Уралдың үҙендә — Үҫәргәндәр тәүтөйәгендә йәшәгәндәр булып сыға.

Әгәр этимологияһын (һүҙҙәр килеп сығышын) барлаһаҡ, баяғы-шул “ҡай”ҙан — ҡай-аҡа//ҡайғы (бүре) — ҡайаҡ//кейек (йыртҡыс януар) һүҙенең, ә “ҡай-ата” (ата бүре) тигәндән ҡайат//койот (бүре) килеп сығышын белгәнлектән, мифик әсә (инә) бүрегә эйәреүсе үҫәргән-нуғайҙарҙың (“нуғай” — “бүре-эткә эйәреүсе” тигән һүҙ) дини *ләҡәбенә лә* иғтибар итһәк, килеп сыға: ана-ҡай (инә бүре) — наҡай (нуғай — инә бүрегә эйәреүсе үҫәргәндәр) — *ҡай* (бүре). Әлхасил, Төркиә солтандар династияһын башлап ебәреүсе Иртоғрил бәһлеүән үҙебеҙҙең Үҫәргән ҡәбиләһенең батшалар шәжәрәһе вәкиле булған һәм шул Кесе Азияға Күк Уралдың үҙенән барып сыҡҡан... Был хаҡта Ғоҫман империяһы тарихсылары әлегәсә шәйләй алмаһалар ҙа, башҡорт халҡының быуындан быуынға яҙыла килгән һәм әлеге көндә Рәсәй Федерацияһы Фәндәр академияһының Башҡортостан филиалы китапханаһында ИБ — 2279 шифры менән һаҡланған “Үҫәргән тәүәрихе”ндә ул шаҡтай аныҡ сағыла.

Билдәле булыуынса, боронғо Өфө көләре (ханы) Мүйтән бабабыҙ етәкселегендә татар-монголдарға ҡаршы баш күтәргән һәм күп йылдарса (1224 — 1257) ҡаты һуғыштар алып барған Башҡортостанды 1236 — 1237 йылдарҙа бөйөк

Сыңғыҙ хан улдарының берләштерелгән армиялары буйҙан-буй айҡап уҙа һәм баш ҡалабыҙ Өфөнө, башҡа ҡалаларыбыҙҙы емерә, Мүйтәнде һәм унын балаларын, туғандарын, үлем язаһынан ҡурсаланып, Каспий диңгеҙе аръяғына (хәҙерге Иран һәм Төркиә ерҙәренә) ҡасырға мәжбүр ҡыла. Ана шулай сит илдәргә олаҡҡанға күрәлерме инде, әллә боронғо шәжәрәлә һәр быуындың иң күренекле бер генә вәкилен теркәү ҡануны буйынсамы, был заттарҙың (Мүйтәндән һәм уның Башҡортостанда ҡалмыш улы Шаҡмалдан башҡа) исемдәре Үҫәргән шәжәрәһенә кермәй ҡалған, әммә ***Иртоғрил*** исемен тап шул “Үҫәргән тәүәрихе”нең 60-сы битендә Мүйтән бей ейәне Йор-уҡ (Жеруҡ) исеме тәңгәлендәге тарихи аңлатма рәүешендә күрәбеҙ: “Жеруҡ, ***Тоғрил хан*** заманында бәк булып, хөкүмәт итер ине”. Тимәк, шәжәрәне төҙөүселәр бәһлеүәнебеҙ Иртоғрилдың алыҫтағы Анталияла бөйөк хан-солтан дәрәжәһенә ирешеүен, ә Мүйтән ейәне Йор-уҡ иһә уның шанлы бейҙәренең береһе булғанлығын яҡшы белгән. Ана шул хан-солтанлығын иҫәпкә алыптыр инде, “Үҫәргән тәүәрихе”ндә ***Иртоғрил*** нәҫелдәренең бөйөк төрөк солтандары рәүешендәге үҙ аллы-айырым шәжәрәһен төҙөгәндәр. Был ҡомартҡы хәҙерге ғилми белешмәгә лә (К.Э. Босворт. Мусульманские династии. Справочник по хронологии и генеологии. М., 1971, 185 — 186-сы биттәр) шаҡтай тап килеү генә түгел, хатта уны бер килке мәғлүмәттәр менән байытыуын да иҫәпкә алып, әйләнешкә индереп ебәрәбеҙ (йәйәләр эсендә — “тәүәрих”тәге бит һандары һәм ошо мәҡәлә авторының аңлатмалары).

Шәжәрә

1. Бәһлеүән Тоғрил (Ир-Тоғрил. — 47).

2. Хан бин Тоғрил Ғоҫман Ғази.

3. Солтан Ур хан Ғази бин Ғоҫман (49).

(Күренеүенсә, был уның исеме түгел, ә ләҡәбе: Ур йәки Уртүбә ҡалаһының ханы, тигән һүҙ. Был Уртүбә — хәҙерге Орск ҡалаһы урынындағы боронғо ҡалабыҙ, 1391 йылда уны АҡһаҡТимер емергән. Атаһы Ғоҫман Ғази вафатына тиклем был зат Башҡортостандың Ур ханы булып торғандыр. “Ур хан тарих 724-селә” (һижрә менән) тигән аңлатмаһы бар).

4. Солтан Морат ***Өфө*** бин Ур хан Ғази.

(Атаһы Ур хандың, аҙаҡ Ғоҫман дәүләте солтанының, вафатына тиклем ул Башҡортостандың ***Өфө*** ханы булып торған).

5. Йылдырым Баязид.

6. Тимерлән хан. Был (Тимерлән) солтан Мәхмүт заманында, тыумыштан боҙоҡлоҡ, енәйәт ҡылыусы булып, көтөлмәгән тарафтан һөжүм итеп, солтан эстән уларҙы кире (үҙҙәренең) еренә һөрҙө; күп үлем килтереүсе аҡһар булған, тиҙәр һәм илбаҫарҙар яулап алынды һәм ҡара афатлыҡтары харамға сыҡты, тарих 823-тә вафат итте... (51).

7. Муса бәк.

8. Солтан Мәхмүт бин Баязид, 37 йыл тарихдә торурының вафаты булды рабиғәүәлдә (Ай календаре йылының өсөнсө айында).

9. Ир-солтан Мөхәмәдулла бин Баязид.

10. Хан-солтан Моратулла.

11. Солтан Мөхәммәдфатих Исламбура, 894 вафат, 33 йыл тәхетдә булди (53).

12. Солтан Баязид.

13. Солтан Сәлим Алтази. Солтан Сәлим шам заманында 9 йыл шам (тәхет эйәһе) булды, 937 йыл тарихдә вафат.

14. Солтан Морат бин Алтази 2-чи. Солтан Морат 942 тарихдә вөжид (барлыҡҡа) килеб, 992 тәхетдә жалусиәтидә (ултырыусы рәүешендә) 21 йыл шам булды, тарихның ун бердә ваф бузар (интегеп үлде. — 55).

15. Солтан Мөхәммәд бин Алтази.

16. Солтан Мостафа бин Мөхәммәд. 982 (?). Солтан Мостафаның солтан тарихы мәғлүм дәғел, туҡыз йыл шам булды 34 йыл ғүмерендә (57).

17. Солтан Амән.

18. Солтан бин Мөхәммәд (59).

19. Солтан Ибраһим.

20. Солтан Мөхәммәд.

21. Солтан Сиғиә бин Ибраһим.

22. Солтан Амән.

23. Солтан Мостафа. Солтан Мостафа мең йөз ун тулғанда тәхет йолош итди (йолҡоп алды), 1124-дә вафат, урынын ҡәрдәше йолош итди, димешләр (61).

24. Солтан Аҡхан Алтази. Солтан Аҡхан 1129-дә туғыбди (тыуҙы), 1173-дә вафат.

25. Солтан Мәхмүдиә бин Мостафа. Солтан Мәхмүдиә 1173 тарихдә тәхет кичди, 27 йыл солтанәтдә булди, 1178 тарихдә вафат. Бу солтан заманиндә йәғафу (ғәфү иткеһеҙ) кафир илләрүн әсир идеб кәнд мәккү идеб (ҡалаларын хәйләләп) алди... 1178-дә. 1181-дә вафат, солтанәтдә әжғиә...

26. Солтан Ғоҫман бин Мостафа. Солтан Ғоҫман 1178-дә (шам), 1181-дә вафат, солтанәтдә өч йыл.

27. Солтан Мостафа бин Амән. Бу солтан 1181-дә тәхет кичди, 1197 вафат итди.

28. Солтан Дәмин бин Амән. 1213 тарихдә вафат.

29. Солтан Ғәбделхәмид бин Амән. 1197-дә тәхет кичди.

30. Солтан Сәлим бин Ғәбделхәмид (63).

31. Солтан Мостафа бин Ғәбделхәмид.

32. Солтан Мәхмүд бин Ғәбделхәмид.

33. Солтан Ғәбделмәжит.

34. Солтан Ғәбделхәмит.

(Күренеүенсә, шәжәрә теҙмәһе 2-се Ғәбделхәмит тәхеткә ултырмыш осорға, йәғни һижрә менән — 1293, миләди менән 1876 йылғаса еткерелгән, артабанғыһын К.Э. Босворт белешмәһенән барларға була).

29.06.2001.